

УДК 34:93(477)

С. Д. Сворак

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ВОЛЬНОСТІ» У ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ТРАДИЦІЯХ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

На основі аналізу історичних джерел та публікацій українських та зарубіжних істориків через призму історико-цивілізаційного підходу розглядається проблема генези та розвитку «вольностей» українського народу в історичному контексті трансформації державних інститутів IX–XII століть.

Проблема української національної державно-правової культури, сформованої історичним досвідом, актуалізувалась у правничій науці відразу після проголошення державного суверенітету. За останні двадцять років маємо чимало дослідницьких праць з історії держави і права Київської Русі. Проте до цього часу домінує концепція державного устрою Київської Русі, яку сформуваали радянські дослідники на методологічній засаді марксизму-ленінізму. Її сутність полягає в тому, що всі історично сформовані держави європейських народів та їх розвиток мали чітко визначену класову сутність: від рабовласницького державного устрою, через феодалізм, далі – буржуазні держави і на-самкінець – пролетарська держава.

Сучасний розвиток української національної держави, відновлення демократичних прав і свобод народу потребує глибокого, всебічного та об'єктивного пізнання історії держави і права. Особливий інтерес викликають державницький досвід Київської Русі та його звичаєво-правові «вольності», які навіть після руйнування татаро-монголами цієї держави тривалий історичний період збереглися в Галицько-Волинській, Литовсько-Руській державах, розвинулися в козацькій. З'ясування специфіки генези та подальшої еволюції киеворуських «вольностей» дасть змогу повніше історично реконструювати державотворчий процес українського народу та врахувати втрачений для національної свідомості набутий досвід.

Нині в Україні панування марксистської парадигми державного устрою і правовідносин не існує. Однак у новітніх дослідженнях у той чи інший спосіб державний устрій Київської Русі тлумачиться як феодальний з монархом – князем. Так, приміром, В. Петровський вважає, що «політичний лад Київської Русі складав князь і київська знать. Вони були вищими представниками державної влади. Це типові носії монархічної влади» [1, с. 38]. За такого підходу надзвичайно важливого значення набуває аналіз тих аспектів державного устрою і права Київської Русі, завдяки яким можна виявити хибність концепції феодального устрою, спростувати цей погляд на основі вивчення історичних подій і фактів того часу та фундаментальних праць дослідників,

© Сворак С. Д., 2011

які в радянську добу замовчувалися. Такий аналіз має сенс, якщо взяти до уваги одну з основних звичаєвих норм Київської Русі, яка засвідчує про її народоправний державний устрій.

Концепції народоправної традиції в історії держави і права українського народу обґрунтували М. Грушевський, Г. Вернадський, М. Володимирський-Буданов, О. Єфименко, І. Лисяк-Рудницький та ін. Разом з тим системне дослідження проблеми «вольностей» Київської Русі у державницькій традиції українського народу відсутнє. Відповідно необхідність концептуалізації та цивілізаційного підходу до досліджуваної проблеми і зумовила звернення автора статті до означеної проблеми. Тож об'єктом нашого дослідження є істотно важливі для державного устрою Київської Русі звичаєві норми, які мовою тієї спільноти називалися «вольності», а сьогодні визначаються поняттям «свободи».

У Київській Русі поняття «вольності» мало два різновиди. Перший стосується закріплених суспільною практикою і звичаєвими нормами господарської діяльності та можливості освоїти нові ділянки землі для сімейного господарювання. О. Єфименко, аналізуючи соціально-економічний стан руських земель, слушно зауважує, що давній суспільний лад і форми побуту найбільш міцно збереглися в давньоруському суспільстві, яке мешкало на своїй освоєній землі, займаючись землеробством, скотарством, звіроловством, рибальством чи лісними промыслами. Другий вид «вольностей» стосується суспільно-політичного життя та участі членів суспільства у діяльності інститутів державної влади.

Характеризуючи найчисленнішу верству руської людності, О. Єфименко наголошував, що «цей клас у ту епоху був хоча і керований, але не нижчий у власному розумінні цього слова... Члени цього класу так само, як і члени класу дружинного, були... вільні і повноправні мужі. Політичне значення цього класу, до якого переважно відноситься термін «люди», визначається тим значенням, яке мало «віче». Віче – народне зібрання, тобто збори людей, чи мужів, цієї землі. Кожна вільна людина, глава сім'ї, мали право – але не обов'язок – брати участь у вічі. Перше місце належить, звичайно, покликанню князя до договору з ним про умови, на яких він буде брати владу» [2, с. 54].

Власний досвід організованого соціально-економічного й суспільно-політичного життя мешканців руських земель містить у собі норми співпраці. Ці норми з плином історичного часу стають звичаєм. Тож увесь досвід життєдіяльності киеворуської спільноти є поступальною і незворотною низкою норм, які не звужують форми господарського й суспільно-політичного волевиявлення, а уможливають прояв його розмаїття. «Вольності» були істотним елементом будь-якої форми життєдіяльності територіальних громад руських земель. Цілком справедливо

вважати, що Київська Русь, розвиваючи «вольності» упродовж тривалого часу, завжди свідомо їх дотримувалася. Відповідно наслідком різних форм вільного звершення були не лише доб- рочинні, а й злочинні волевиявлення. Тому на зміну звичаєвому праву в Київській Русі поступово приходять систематизована писемна форма норм поведінки людей, за порушення яких особу порушника піддавали судовому розгляду. Важливим фак- тором у розвитку давньоруського права було те, що в Київсь- кій державі існувало практично три відносно незалежні соціа- льні інституції – соціальна одиниця, територіальна громада і князь. Г. Вернадський вважає ці одиниці «основними факто- рами в розвитку руського права і законодавства» [3, с. 227].

Водночас існували групи людей, які були під юрисдикцією православної церкви. «Всі люди, які знаходились у підпорядку- ванні церкви, були під її юрисдикцією з усіх питань судочинст- ва» [3, с. 226]. Церковні суди розглядали справи стосовно тих осіб, які вчинили такі злочини: 1) пограбування церкви; 2) руй- нування хрестів на цвинтарі чи на перехресті; 3) крадіжку одя- гу з тіл мертвих [3, с. 226]. Заслугує на увагу і той факт, що до компетенції церковного суду входили злочинні дії проти мо- ралі, приміром, сварка між чоловіком і жінкою з приводу влас- ності чи побиття батьками дітей, згвалтування жінки, прояви подружньої зради, приниження жінки та ін.

Наявність певних норм свідчить про «вольності» в судових справах, зокрема слід вказати на індивідуальну волю сторін су- дового процесу. Суддя обмежував свою функцію спостереженням над тим, як сторони доводили свою правоту, і прагнув, щоб мож- ливості обох сторін у доведенні своєї невинності були рівними. Держава не втручалась у справу, доки територіальна громада не винесе рішення про передачу її на суд. Важливою і характер- ною для існування «вольностей» у Київській Русі була норма «Руської правди», яка фіксувала перехід від кровної помсти до покарання злочинця [3, с. 229]. Історичність правової системи, яка забезпечувала «вольності» мешканців руських земель, нелегко відрізнити від досить активного і дієвого життя тих соціальних верств, чия волелюбність і воленаціленість ініціювала розвій економічного, культурного та суспільно-політичного життя. «Воль- ність» є справою миру, а вільне волевиявлення людей у різних сферах життя обумовлювала активна співпраця більшої частини населення, формуючи норми свободи, які набували форми обо- в'язку, а фізична праця ремісника, хлібороба, звіролова користу- валася такою ж повагою, як військово-охоронна діяльність князя і дружини. Водночас у тогочасному суспільстві існували групи людей, позбавлені вільностей, – раби, яких слов'яни імену- вали челядь або холопи. Рабство в Київській Русі, як стверджує

Г. Вернадський, було двох типів: тимчасове і постійне. Основним джерелом рабства було взяття в полон на війні, однак до фіналу війни полонені звільнялися за викуп, якщо такий пропонувався. В русько-візантійських угодах встановлювалася верхня межа викупу, щоб виключити зловживання [3, с. 164].

Твердження ряду істориків про те, що смерд був закріпачений, не відповідає дійсності. Кріпацтво, на думку Г. Вернадського, як правовий інститут не існувало в Київській Русі. Смерди були особисто вільними, але їх правовий статус обмежувався, оскільки вони підпорядковувалися спеціальній юрисдикції князя. «Згідно з «Руською Правдою» смерд не міг бути заарештованим чи обмеженим у будь-який спосіб у своїх діях без санкції князя» [3, с. 158]. В обов'язки князя входила охорона руських земель, життя і майна мешканців, а тому смерди були під його охороною і не сплачували данину князю.

Розгляньмо ж тепер соціальну структуру Київської Русі, яка визначалася мірою свободи. М. Володимирський-Буданов стверджував, що «боярство Давньої Русі не мало ні станової корпоративності, ні станових привілеїв. Утворенню корпоративності заважав земський характер руських міст» [4, с. 37]. Друга соціально структурована група суспільства – міщани, «люди градські». Цією назвою позначалося все вільне населення (крім бояр), оскільки це населення зосереджено переважно в містах (вільних громадах), до складу яких належали гості та купці [4, с. 38]. У дослідженні правового статусу селян М. Володимирський-Буданов дійшов висновку, що «вільні сільські мешканці, безсумнівно, існували з давніх часів. «Руська Правда» приписує смерду особисті права», а «під смердами розуміються сільські мешканці» [4, с. 38], назва яких у ході суспільного життя закріпилася у мові. Річ у тім, що в різних руських землях сільська людність іменувалася по-різному. Так, приміром, у «Руській Правді», датованій XI ст., у переліку соціальних груп, члени яких підлягали штрафу за порушення правових норм, виділялися «мужі», які вважалися найзначнішими для життя суспільства. Ця соціальна верства «була захищена подвійним штрафом у 80 гривень, в той час як штраф за людину залишався на початковому рівні 40 гривень» [3, с. 151].

На сьогодні представники вітчизняної правової думки, які дотримуються марксистського погляду на державний устрій Київської Русі, й далі розглядають бояр і князівську адміністративну верству як панівний клас, який мав певні привілеї. Це упереджена світоглядно-класова позиція, яка призводить до поширення ілюзій, – наголошував Г. Вернадський, – адже «з піднесенням князівської влади в Києві оточення князя (дружина) стало основним каталізатором для формування нової аристократії – бояр» [3, с. 154]. Варто зазначити, що державотворча

діяльність князя та його дружини була дуже тісно пов'язана з традиційно існуючою і важливою суспільно-політичною верствою, яку дослідники називають «кращі люди», «мужі нарочиті», «градські старці». У початковий період формування державного вічевого земельного устрою ця верства та князі з дружиною тісно і плідно співпрацювали, однак вони не були єдиною політичною державотворчою силою, яка мала якісь особливі права та привілеї. «Незважаючи на визначне політичне і соціальне становище боярства, воно не представляло в київський період який-небудь соціальний прошарок з правового погляду» [3, с. 154].

У контексті цього дослідження важливим видається теоретичний доробок М. Володимирського-Буданова, який на основі глибокого і всебічного аналізу руського права, літописів дійшов висновку, що соціальний склад населення Київської Русі інтегрувався політично, духовно і морально головно у формі «національного союзу», а це означало, що Руська держава не могла бути «союзом станів». Населення однорідного етнографічного складу не могло допустити такого відчуження станів один від одного, як, приміром, у Литовсько-Руській державі, де вищий клас опанував польську національність [4, с. 98]. Отже, упродовж усього періоду існування Київської Русі соціальна структура суспільства не мала класового поділу, однак упорядкованість соціальної структури вимагала певної регламентації прав і обов'язків її учасників.

Сама держава створювала можливості реалізації різними соціальними верствами свого волевиявлення у сфері господарського і суспільно-політичного життя, сприяла утвердженню вільностей. Державницька руська доба звільнила особу від традиційних норм родового зв'язку, в тому числі й сімейного, створивши умови для реалізації своїх, насамперед професійно-творчих сил і використання широких можливостей для самоутвердження. З метою захисту прав і свобод ремісників у містах сформувалися «гільдії ряду», або «вуличні гільдії», в ремісничій частині міста проживала не лише територіальна громада, але у певному розумінні професійна асоціація [3, с. 226].

Загальноісторичний розвиток української імперії, якою була Київська Русь, привів до утворення на її уламках ряду самостійних держав-князівств, полісних об'єднань та королівства Галицько-Волинського, до якого поступово перемістився адміністративно-політичний центр України. Вельми показовим у цьому контексті є твердження про те, що «Галицько-Волинська держава під проводом люблених на Волині князів із старшої лінії Мономаховичів, природно, стала спадкоємницею Київської держави» [5, с. 193]. С. Томашівський також акцентує увагу на тому, що Роман, об'єднавши галицько-волинські землі, сформу-

вав «першу українську державу» [6, с. 78]. Ця думка має важливе значення для розуміння історичного спадкоємця Київської Русі. М. Присекаков зазначав, що князь Роман визнаний був Візантією як князь Руської держави, а його супротивник Рюрикович лише правителем [7, с. 9–10]. За князювання Романа була відновлена міська форма самоврядування, яка була результатом свідомої політичної діяльності міщан і водночас нащадків князівських родин. Згідно з висновками Н. Полонської-Василенко, «в особі Романа на галицькому престолі з'явився правитель нового типу, який, прагнучи створити міцну державу, спирався на середні шари суспільства – на міщан» [5, с. 193].

Реформи Данила Галицького були спрямовані на збереження та розвиток вільностей міщан і селян. «Він провів реформи в усіх галузях життя. Супроти «крамольного» боярства він перейшов до каральних дій – багатьох стратив, у багатьох конфіскував землі... За Данила збудовано низку нових міст, населення яких разом із служилим боярством стало підпорою князя. Звернено увагу на положення смердів, на їх засяг обов'язків проти бояр» [5, с. 197]. Загалом ми переконуємося, що Данило зміцнював у містах самоврядування, захищав селян від бояр, які воліли закріпачити селянську масу. «Доба Данила важлива й тим, що протягом 20 років яскраво намітилася різниця між ідеологією та орієнтацією української держави і Володимир-Суздальської: Данило шукав зв'язків з Європою, Олександр, орієнтуючись на Схід, визнав безоглядно владу татар» [8, с. 272–273]. Аналогічне теоретичне бачення історичної спадщини державного устрою Київської Русі з його вільностями й у праці М. Володимирського-Буданова. Він пише, що на відміну від України «сліди татарського впливу можна бачити у внутрішньому характері влади Московської держави, власне у закріпаченні всіх класів суспільства, що характеризує монгольське державне право» [4, с. 90].

Формування і розвиток Литовсько-Руської держави здійснювалися під одним, досить значним для теми цього дослідження, гаслом: «Старини не рушимо, нового не вводимо». Це наріжний камінь суспільно-політичного життя руської людності в складі Литовської держави, на підставі якого всі соціальні верстви захищалися вільними і жили за руськими законами. Ольгред розбив татарські сили і примусив їх відступити на пограниччя Київщини, Волині та Поділля. З ослабленням татар Понизя стало жити власним життям, там організувалися місцеві громади, які самі, без князівств, керували своїм життям» [5, с. 310]. Доречно наголосити, що низка звичаєвих норм і правил, які укріпилися в суспільно-політичному житті руських земель і забезпечували «вольності» всіх соціальних верств, не

були зруйновані в складі Литовської держави; «Руська Правда» стала джерелом права. В державній практиці збереглися українські терміни «намісник», «ключник» та ін. [9, с. 113–114]

Ми далекі від політичної та соціальної ідеалізації суспільного й державницького життя в Київській Русі. Наголосимо лише на тому, що руські землі не мали таких жорстоких норм права, які вже на той час діяли в країнах Західної Європи. На Русі впродовж усього періоду існування державності з центром у Києві кожна соціальна група, окрім рабів, мала досить широкі і всебічні вільності. Норми права не обмежували волевиявлення міщан і селян у їх господарській діяльності та суспільно-політичному й культурному житті. Аналогічні тенденції вільнолюбного життя зберігалися й після розпаду Київської Русі спочатку у Галицько-Волинському князівстві, пізніше в Литовсько-Руській державі й набули досить виразної форми у козацьку добу. Зауважимо, що хоча історичний контекст взаємозв'язку вільностей різних соціальних верств та їх представників був досить різноманітний, зміни, пов'язані з поступовим їх розширенням чи звуженням, мали певну історичну тенденцію.

Список літератури: 1. Петровський В. В. Теорії походження Київської держави / В. В. Петровський // Політична історія України : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. І. Танцюри. – К. : Академія, 2001. – С. 30–38. 2. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко ; сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. А. Смолий ; примеч. Н. Н. Яковенко. – Киев : Лыбидь, 1990. – 512 с. 3. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; М. : АГРАФ, 2001. – 448 с. 4. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – 640 с. 5. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – Т. 1 : До середини XVII століття. – К. : Либідь, 1992. – 590 с. 6. Томашівський С. Історія України. Старинні і середні віки / С. Томашівський. – Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1948. – 138 с. 7. Приселков М. Д. История русского летописания XI–XV в. / М. Д. Приселков. – Л. : Просвещение, 1940. – 188 с. 8. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 333 с. 9. Антонович В. Б. Очерк истории Великого Княжества Литовского до половины XV в. / В. Д. Антонович. – К., 1878. – 849 с.

Надійшла до редколегії 04.05.2011

На основани анализа исторических источников и публикаций украинских и зарубежных историков сквозь призму историко-цивилизационного подхода рассмотрена проблема генезиса и развития «вольностей» украинского народа в историческом контексте трансформации государственных институтов IX–XII веков.

The problem of genesis and development of Ukrainian people's liberties in historical context of state institutes transformation in IX–XII centuries is researched analyzing historical sources and publications of Ukrainian and foreign historians through the prism of historical and civilization approach.